

ХУДОЖНЯ ЕКСПЛІКАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ КРАВЧУКА В ОПОВІДАННІ М. ХВИЛЬОВОГО «ОСТАННІЙ ДЕНЬ»

Статтю присвячено аналізу засобів змалювання психологічного стану персонажа Кравчука в оповіданні Миколи Хвильового «Останній день». Досліджено історичний контекст оповідання, інтровертність персонажа, його тенденцію до самоприниження. Також проаналізовано кольоровий символізм та пейзажні елементи оповідання. Пропонується висновок про те, що ефект фонового напруження, створений завдяки змалюванню постійної тривожності персонажа у його внутрішніх роздумах, пронизує увесь текст твору, створюючи ефект «передчуття» і натякаючи на закінчення сюжетних ліній смертю Кравчука.

Ключові слова: інтровертність, тривожність, кольоровий символізм, Стахановський рух, передчуття, самоприниження, оповідання.

Микола Хвильовий, будучи непересічною і складною особистістю, займає титульне місце серед представників української модерністичної прози. Його твори насичені психологізмом, а персонажі – завжди заглиблені у аналіз навколишнього середовища і власної поведінки. О. Ситник зазначає, що проза Хвильового відзначається глибоконаціональною вкоріненістю авторської свідомості письменника.[3, с. 371]. Оповідання «Останній день», написане в останні роки життя митця, змальовує звичного для автора персонажа, заглибленого в самоаналіз та самокритику. М. Хвильовий, будучи ментально нестабільною людиною, майстерно змальовує типову людину-гвинтик радянської системи, що постійно заглиблена у свої тривожні переживання. На ментальний стан шахтаря Кравчука – центрального персонажа оповідання – читачеві вказують багато засобів, як прямо показаних у тексті, так і захованих у підтексті. Розглянемо ці засоби, і зробимо припущення про те, які саме психологічні особливості персонажа вони змальовують, а також про їх причини та наслідки психологічних особливостей Кравчука для його положення й поведінки в соціумі.

Персонаж Кравчука постає перед читачем як робітник старанний, навіть хворобливо завзятий – на його нездорове бажання завжди в усьому бути кращим вказує його ненависть до зайвих балачок і постійне бажання до перемоги: *«Після поразки він довгий час ніяк не міг очухатись. Перемога супротивника у соцзмаганні мусіла на нього вплинути ще гірше: це ж справа найбільшої честі»* [4, с. 17].

Причини такого нездорового прагнення до робітничого ідеалу легко знаходимо в історичному контексті оповідання. Написаний у 1932–1933 роках, твір змальовує атмосферу Донбасу 30-тих років XX століття, другої п'ятирічки, скерованої на посилення вугільної й металообробної промисловості. Титульною особливістю цієї п'ятирічки є виникнення так званого «стаханівського руху», що зародився саме на Донбасі й об'єднував безліч робітників, що намагались пересилити власні можливості й «перевиконати норму», видобувши якомога більше вугілля за одну зміну. Хоча М. Хвильовий не дожив до розповсюдження слави титульного представника цього руху – О. Стаханова – у 1935 році, письменник зміг вдало відтворити атмосферу робітничих змагань. Прагнення бути найкращим і працювати найстараннішим характеризувало кожного робітника 30-х років, навченого комуністичною системою й морально натренованого перевищувати людські можливості заради схвалення від «вождя народу» Сталіна. Епізод із подібними думками бачимо й у Кравчука: *«Він, нарешті, уявляв себе кавалером ордена Леніна і навіть читав уявного листа Сталіна до нього, що в ньому вожде партії, дякуючи йому за керівництво, ставив його в «Правді» за зразок перед всією 150-мільйонною країною»* [4, с. 15]. Недостатня продуктивність є для Кравчука болючою поразкою: *«...він з болем згадував, що й сьогодні видобуток вугілля не вищий за 70 відсотків»* [4, с. 15].

Таким чином можемо визначити важливу деталь психологічного портрету цього персонажа з огляду на історичний колорит оповідання. Кравчук – вимуштрувана системою людина, вихована в постійному бажанні завжди бути кращим, яке травмувало його особистість, оскільки він готовий знехтувати своїм здоров'ям заради бажаного перевищення норми.

Звичайно, можна припустити, що інтровертність Кравчука в будь-яких відмінних від робочої атмосфери ситуаціях, його нездорова фіксація на роботі є ознаками його нейровідмінності, однак, зважаючи на вищенаведені цитати, факт травмування його особистості тоталітарною системою є більш вірогідним. Фокусування тих думок Кравчука, що не стосуються кохання, на шахтарстві скоріше створює іронічний ефект і дає ще одну важливу характеристику його особистості, ніж вказує на моральні відхилення персонажа. Характеристика ця – неповноцінність кравчукової особистості. *«Думав він про те, що він один з найкращих шахтарів, про те, що йому дуже приємно, і що в цьому, що приємно, нічого поганого нема. Думав також про хвороби шахти і про те, як би цих хвороб позбутися...»* [4, с. 14] – внутрішні роздуми персонажа про відданість шахтарству пронизують увесь текст оповідання. Його мрії майже повністю зосереджені на роботі, на перемозі у соцзмаганні, отриманні схвалення від вождя. Така заглибленість Кравчука в роботу є майже абсурдною, вона створює враження про те, що, окрім роботи шахтарем, персонажа нічого не характеризує. Таке обмежене сприйняття персонажа має сенс, оскільки «шахтар» – це єдине, ким себе бачить Кравчук. Навіть працюючи персонаж відчуває

дереалізацію – незважаючи на всі його здобутки і докладені до перевиконання норми зусилля, йому здається, що то працює не він: «...хтось інший, що стоїть за ним і посилює його м'язи своїми міцними, як сталь, руками» [4, с. 28]. Такий стан Кравчука свідчить не тільки про те, що він сприймає себе гвинтиком системи, яка неминуче забере собі всі його досягнення на користь «великого комуністичного майбутнього», але ще й про те, що під час праці навіть особистість «шахтаря» зникає – Кравчук знецінює себе, перетворюючись на машину, яка не бачить перед собою нічого, крім мети.

Кольоровий символізм, вже звичний для творів М. Хвильового, також посідає важливе місце серед засобів змалювання психологічного стану Кравчука. У тексті зустрічаємо більше теплих кольорів, але наявні й холодні – зокрема улюблені для автора відтінки синього. Синій, будучи провідним кольоровим образом для творчості М. Хвильового, постійно існує на периферії пейзажної композиції цього оповідання: «синя літня ніч» стоїть, коли Кравчук розмовляє із коханою, «ніжно-голубий і надзвичайно запашний ранок» останнього вирішального дня, і врешті-решт «блакитне поле літнього вранішнього неба», коли тіло шахтаря покидає життя. Слід зауважити, що світло-блакитний у більшості випадків вживання цього кольору в тексті знаменує позитивні емоції, акцентує увагу на радощах або навіть тріумфі персонажа, у той час як темний блакитний майже завжди містить акцент саме на темряві цього кольору – він в описі пейзажу грає роль таємничості, інтимності, незрозумілості. Синій колір заспокоює тривожність шахтаря й повертає його у спокійний, меланхолійно байдужий до всього, окрім шахтарства й коханої жінки, стан: «...зиркнувши на терикон сусідньої шахти, що маячів у синьому мареві далени, він раптом згадав учораїшнє запитання Олени Олександрівни (...) Ця згадка його підбадьорила» [4, с. 20]. Чорний колір – «Ранкове сонце умивало його чорне обличчя своїм теплим променем» [4, с. 29] – напряду пов'язаний із вугіллям, яке є не тільки «серцем» Донбасу, але й своєрідним сенсом життя Кравчука. Повертаючись із шахти з чорним обличчям, Кравчук є більш відкритим, більш чесним як із собою, так і з тими, хто його оточує, оскільки шахтарство, будучи основним видом його діяльності й головною галуззю для змагань із колегами, залишає його повністю вразливим для навколишнього світу. Улюблена робота, любов до якої ґрунтується не лишена бажання працювати на благо суспільства, але й на прагненні Кравчука завжди перемагати, особливо в «останній день», приємно виснажує шахтаря, звільняє його від кайданів тривожності й невпевненості у своїй поведінці поруч із коханою. Після побиття рекорду, після цілої ночі важкої роботи, із чорним обличчям та руками, Кравчук нарешті перемагає свою перманентну тривожність, але через цю перемогу залишає себе вразливо відкритим для ненависті Шруба. Кохання Кравчука до Олени Олександрівни підкреслюється світлими, ніжними кольоровими акцентами: жінка має «білі зуби», «біленьку ручку», одягнена у «чорну спідницю й білу блузку». Білий колір в її образі контрастує із чорним образом Кравчука – це контраст не тільки із холодними кольорами, що описують психологічний стан шахтаря, але й контраст із вугіллям. Якщо видобування вугілля в оповіданні є тою символічною силою, що звільняє головного персонажа від тривожності й невпевненості, оголюючи щирість й бажання відкритись жінці, то білий колір образу Олени Олександрівни може вказувати на ідеалізацію її

в очах шахтаря. Кравчук бачить її ідеальною, незаймано-білосніжною. Ця романтизація чоловіком жінки цілком зрозуміла з точки зору психології – робота в шахті й Олена Олександрівна є двома єдиними фіксаціями, що постійно існують у свідомості персонажа. На романтизацію жінки Кравчуком також вказує рожевий колір, присутній при описі його спогадів про зустріч із нею: «...*спогад про завтрашню зустріч так рожево виглядав, що він уже готовий був себе присоромити...*» [4, с. 27]. Рожевий у цій сцені твору допомагає підкреслити ніжність та кохання персонажа до Олени Олександрівни – кохання настільки сильне й сліпе, що Кравчук вирішує, що жінка сама прямо говорила йому про взаємні почуття: «*Жінка вже сама говорить мені, що кохає мене, а я стою біля неї й лупаю очима*» [4, с. 27]. Цікаво, що навіть незважаючи на теплоту й ніжність, яка пронизує кожен фрагмент оповідання із роздумами Кравчука про кохану жінку, навіть про свої почуття персонаж роздумує через самоприниження – типовий метод самоаналізу для персонажів М. Хвильового. Можна припустити, що схильність до самоприниження – риса характеру самого письменника, що знайшла своє відображення у образі Кравчука: за словами А. Козлова, автор може частково наділяти персонажа власними поглядами, оцінками, формами освоєння й осмислення світу [2, с. 11].

Самоприниження в оповіданні «Останній день» не є титульним засобом зображення ментального стану персонажа, але його присутність у творі неможливо ігнорувати, оскільки воно вказує на ще одну ключову деталь характеру Кравчука – його драматичність. Самоприниження постійно супроводжується риторичними окликами й запитаннями, справляючи враження дискусії Кравчука із самим собою. Будучи найкращим працівником своєї шахти, Кравчук знається на шахтарстві й важкій праці як ніхто інший, але на цьому його життєва компетентність завершується. Діяльність Кравчука як шахтаря, у якій він обходить усіх своїх колег, протиставляється його особистому життю, де він успіхів не має. Закоханість персонажа в Олену Олександрівну у тексті навіть прямо називається «неприємністю»: «*Була в Кравчука ще одна неприємність: він був безнадійно закоханий*» [4, с. 15]. Із самого початку твору кохання шахтаря до жінки техрука описується як «біда»: «...*біда ховалася в тому, що в справах кохання шахтар був дуже сором'язливою людиною...*» [7, с. 15], а створений тут негативний ефект підсилюється паралеллю між стосунками Кравчука та Олени Олександрівни й порожньої степової місцевості: «*Саме про Олену Олександрівну думав іноді Кравчук, блукаючи по порожній степовій дорозі*» [4, с. 15]. Таким чином негативного, меланхолійного або навіть тривожного забарвлення набувають усі внутрішні роздуми Кравчука про кохання упродовж оповідання: «*Навіщо їй це знати? Хіба їй не все їдно?*» (...) «*Цебто Олена Олександрівна виїздить із виселка? Іншими словами, він днями мусять з нею розлучитись навіки?*» (...) «*Он воно що? – думав Кравчук. – І до чого я недотепний і дурний! Хіба вона може любити цього старого лисого зануду*» [4, с. 19]. Думки персонажа про Олену Олександрівну найчастіше сліднують за одним шаблоном: думка народжується, викликає у Кравчука тривогу або занепокоєння, він відкидає цю думку або самотійно наводить до неї нівелюючий аргумент, і нарешті принижує себе за первинну думку. Яскравим прикладом такого шаблону є нічна зустріч із жінкою, перед якою шахтар обіцяє собі, що буде хоробрим – «*Скажу їй усе. Признаюсь і нічого не програю: коли й вона мене кохає – моя відвертість може стати*

початком нашого нового життя, не кохає – хай хоч від'їжджаючи знає, що я її кохаю» [4, с. 23]. Упродовж зустрічі Кравчук вмиє самостійно душить усю свою сміливість, коли розмова відхиляється від запропонованого сценарію, губиться в тривожних думках й зосереджується на висновку про те, що зустріч із коханою вже повністю провалено: *«Що я їй буду говорити далі?»* – подумав він і уже почував, що далі він нічого не скаже і, як і завжди, раптом відійде від неї незадоволений і розгніваний на свою несміливість» [4, с. 24]. Приниження Кравчуком самого себе, гнів на свою слабкість і розгубленість починається вже тут, і продовжується після зустрічі: *«Господи, Боже мій, – думав Кравчук, ідучи до заголовні, – який я безвихідний дурень! (...) Фу, яка гидота! Не кавалер, справжнісінький тобі бельбас!»* [4, с. 27]. Цікаво те, що звичка Кравчука припинювати себе після невдачі в особистому житті найбільш вірогідно походить із звички картати себе за невдачі в роботі – із перших рядків повісті знаємо про те, що Кравчук ненавидить пусті балачки, невміння організовувати працю, програші в соцзмаганнях. Іронія контрасту особистого й робочого життя шахтаря полягає також у тому, що із «пустих балачок», «невмінь зорганізуватись» і програшів складається картина кожної з його взаємодій з Оленою Олександрівною – таким чином, із найкращого вибієчника Кравчук перетворюється на невдаху-коханця, що йде врозріз із своїми власними принципами. М. Гірняк називає кохання шахтаря до жінки техрука *«сокровенною таємницею, яка залишилася поза межами знання інших»* [1, с. 168], і зауважує, що Ерос Кравчука набуває загрозливих, руйнівних відтінків.

Важливими для створення картини психологічного стану Кравчука також є елементи пейзажу оповідання. Уже згадана раніше пуста степова дорога супроводжує роздуми персонажа про кохання до Олени Олександрівни, а також про успіхи в роботі. Важливо те, що ця дорога при першій її згадці в тексті зовсім не порожня: *«...на цю дорогу виселкові дівчата й парубки, за браком іншого місця, виходили ввечері на гулянки»* [4, с. 14] – але під час своїх внутрішніх монологів Кравчук на дорозі завжди один. Ця деталь підкреслює відокремленість Кравчука від суспільства, до якого він, з огляду на свій характер, спосіб життя й заикленість на роботі, відчуває відразу: *«...його, досить-таки вродливого хлопця, завжди чіпали дівчата, а він цього недолюбляв»* [4, с. 14]. Таким чином вимальовується паралель між інтровертністю персонажа й пустотою зазвичай повної людей дороги. Якщо молодіжні гулянки відбуваються на дорозі ввечері, то Кравчук виходить на неї вночі – в добу, що змальована в тексті синіми та чорними кольорами, символізм яких вже зазначено вище – окрім таємничості, відкритості й інтимності, чорний колір ночі ріднить її із шахтою. Шахта, у свою чергу, є найбільш комфортним середовищем для Кравчука завдяки його фіксації на своїй роботі. Таким чином ніч, тиха й описана із використанням синіх та чорних кольорів, є особливо комфортною для шахтаря. Саме тому він обирає ніч і цю пусту степову дорогу, щоб відкритись Олені Олександрівні. Пейзаж у сцені нічної розмови із жінкою знову відображає настрій Кравчука – його м'яку, романтизовану за-коханість. Гуманізація літньої ночі разом із кольоровим символізмом допомагає створити атмосферу особливої інтимності: *«Над степами, й шахтами йшла літня донецька ніч. Ступала м'яко, ледве чутно по травах, ставках і по далеких хлібах...»* [4, с. 25]. Звичайно ж, чарівність

інтимного моменту руйнується самоприниженнями і внутрішніми роздумами Кравчука, що захоплюють його свідомість як тільки розмова виходить з-під його продуманого контролю.

Ефект фонового емоційного напруження також відіграє в оповіданні одну з ключових ролей, оскільки саме цей ефект відображає стан тривожності, у якому Кравчук знаходиться протягом усього шахтарського змагання. На тривожність шахтаря вказує не тільки його вищезазначене самоприниження, але й постійне повторення в тексті слів «останній» та «вирішальний», одночасне їх ототожнення й протиставлення. «Останнім» день є із декількох причин: закінчення змагання вибійників і останній день перед виїздом Олени Олександрівни з виселка. «Підземне» життя Кравчука – його робота – й «наземне» – його кохання – сплітаються в одне у цьому «останньому» дні, створюючи враження ключової важливості цього дня для подальшого життя Кравчука: *«Сьогодні вирішальний день і під землею й на землі... Останній день!»* [4, с. 30]. Планів на це подальше життя, до речі, персонаж не має, і навіть у випадку взаємності його почуттів до Олени Олександрівни, він не продумує подальші перспективи їхнього кохання. Рідкісні думки про майбутнє є лише фантазіями, а не реальними планами: *«І кому, коли вчора він ще не наважувався малювати картини своєї зустрічі з Оленою Олександрівною, то сьогодні він вже остаточно розперезався: він уже цілував її ніжні м'які руки, він навіть уже обіймав її як свої дружину»* [4, с. 30].

Ототожнення «вирішального» дня із днем «останнім» створює ефект тривожного очікування, який урешті-решт знаходить свою розв'язку наприкінці оповідання – у смерті Кравчука від рук Шруба, чия ненависть до Кравчука присутня на фоні усіх епізодів його взаємодії із товаришами-шахтарями. Ця розв'язка створює іронічний ефект як для постійної тривожності Кравчука, так для його нестерпного бажання зізнатись в коханні Олені Олександрівні, а також для його тріумфу від перемоги у змаганні шахтарів. Фонова ненависть Шруба й тривожні роздуми Кравчука вкупі створюють так званий ефект «передчуття». Прямих передбачень і приводів, які зробили б смерть Кравчука більш очікуваною, у тексті немає, проте коли Шруб вбиває персонажа, читач не відчуває несподіванки. Ефект «передчуття» нівелює неочікуваність фінального повороту сюжету, і навіть створює враження полегшення, оскільки і лінія кохання Кравчука до Олени Олександрівни, і шахтарське змагання обриваються швидко і остаточно. Життя Кравчука обривається аж ніяк не несподівано для читача – ефект фонового емоційного напруження, згаданий раніше, тримає читача в напрузі упродовж твору, даючи передчуття до кінцівки.

Таким чином, ментальний стан Кравчука в оповіданні «Останній день» підкреслюється багатьма засобами, серед яких постійне самоприниження у внутрішніх діалогах персонажа із самим собою, ефект фонового емоційного напруження, що створює своєрідне передчуття трагічної кінцівки, кольоровий символізм, де темні, чорні кольори змальовують внутрішній світ Кравчука, а світлі, такі, як білий і рожевий, протиставляють йому кохану жінку й романтизують спогади про зустріч із нею. Окрім цього, текст оповідання містить численні вказівки на інтровертність Кравчука, неповноцінність його особистості, а також на тенденції персонажа до знецінення себе. Пейзажі твору, вкупі із кольоровим символізмом, створюють ефект паралелізму між емоційним станом Кравчука та нічною степовою дорогою, на якій він почуває себе

комфортно. Успіхи персонажа в шахтарській роботі протиставляються невдачам в коханні, створюючи іронічний ефект. Важливу роль в оповіданні відіграє історичний контекст – хоча рік, у якому відбуваються події, на пряму не згадується, за хворобливим бажанням Кравчука завжди перевиконувати норму й бути в роботі найкращим, можемо здогадатись, що твір описує роки Стаханівського руху, коли перевищення людських можливостей у важкій промисловості зводилось у культ. Кравчук є черговим гвинтиком у радянській системі, що виростила з нього постійно тривожну й хворобливо трудоголічну людину, яка, врешті-решт, отримує свій, на перший погляд несподіваний, але насправді очікуваний кінець.

Список використаної літератури

1. Гірняк М. Випробування духу: проблема духовності в прозі М. Хвильового. *Парадигма*. 2013. Вип. 7. С. 131–150. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/files/paradygma/151–180-gm.pdf>
2. Козлов А. В. Психіка письменника і персонажів як основа визначення психопоетики, ментальності і духовності твору (замість вступу). *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*. 2013. Вип. 1. С. 5–13.
3. Ситник О. В. Основні напрями вивчення психологічної новелістики М. Хвильового. *Молодий вчений*. 2016. № 12.1 (40). С. 371–375. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/12.1/85.pdf>
4. Хвильовий М. Останній день. Харків: Фоліо, 2021. 158 с.